

С.Г.Брежаря

БІЗНЕС-ЕЛІТА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ЗАСОБИ ВПЛИВУ НА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

У статті аналізується процес формування сучасної української бізнес-еліти та її шлях до суспільної легітимації, розглядаються можливі шляхи підтримання балансу влади і бізнесу в Україні в поточний період.

S.Breharya. Business-elite in modern Ukraine: facilities of influence on a political process. In the article the process of forming of modern Ukrainian business-elite and its way to public legitimation is analysed; the possible ways of support the power and business balance in a current period in Ukraine are examined.

Головні ресурси великого капіталу — фінансові можливості та економічна потужність — можна порівняти з ресурсами, які контролює політична еліта суспільства. Завдяки наявності економічних ресурсів великий бізнес є не тільки головним донором державного бюджету і роботодавцем, але й ініціатором, фінансистом соціальних проектів державного масштабу, одним з суб'єктів, що стимулює науково-технічний прогрес.

На сьогодні у політичній науці немає єдиної думки щодо того, чи є бізнес-еліта складовою частиною еліти правлячої. Деякі елітологи визнають належність бізнес-еліти до правлячого класу¹, інші ж використовують цей термін лише стосовно групи великих підприємців². Справді, далеко не всі представники великого капіталу, великого бізнесу беруть пряму участь у політичних процесах чи опосередковано впливають на ухвалення загальнодержавних рішень, інакше кажучи, є представниками політичного класу — класу, який тим чи іншим способом визначає політику країни, впливає на формулювання стратегії державного розвитку. Ми будемо вживати термін «бізнес-еліта» для позначення соціальної групи, групи великих підприємців — власників, акціонерів,

управлінців, топ-менеджерів фінансово-промислових структур, які суттєво впливають на економіку країни, є учасниками політичного процесу і мають безпосереднє відношення до ухвалення загальнодержавних рішень. Таким чином, виходячи з цього визначення, ми розглядаємо бізнес-еліту як складову політичного класу, тобто групу, що здійснює вплив на політичні процеси завдяки своїм економічним ресурсам та безпосередній участі у владі. Нині, на нашу думку, необхідно говорити про такі характерні ознаки вітчизняної бізнес-еліти як складової політичного класу: безпосередня участь у законодавчій або виконавчій владі, можливість впливу на інформаційний простір завдяки медіа-ресурсу, що засереджений у руках представників бізнес-еліти, дотримання соціальної поведінки в бізнесі, реалізація територіальних та загальнонаціональних соціальних програм, знання проблемних моментів діяльності економічних агентів та практичного досвіду їх подолання — з одного боку, та неконкурентне лобювання власних інтересів в органах влади — з іншого.

Становлення державності та нової економічної системи в Україні відбувалося паралельно, а канали формування бізнес-еліти були багато в чому тотожні каналам формування еліти політичної. Так, значний внесок у формування бізнес-класу був зроблений представниками номенклатури: як стверджує російська дослідниця Ольга Криштановська, поштовхом до розвитку бізнесу послужили комсомольські центри науково-технічної творчості молоді, яким партія дозволила укладати договори з подальшою виплатою грошей виконавцям³. Система «комсомольської економіки» надала підприємствам і організаціям комсомолу колосальні пільги і преференції для ведення господарсько-економічної діяльності, яка і заклала фундамент збагачення майбутніх бізнесменів: свій перший капітал Михайло Ходорковський заробив, організувавши в Москві при Фрунзенському райкомі ВЛКСМ Центр міжгалузевих науково-технічних програм (ЦМНТП) — Фонд молодіжної ініціативи, що функціонував у системі центрів науково-технічної творчості молоді при комсомолі. В епоху «комсомольської економіки» свою діяльність починає і вітчизняний олігарх Ігор Коломойський — як стверджують ділові та суспільно-політичні видання, в бізнесі український мільярдер з 1985 року. Сформувавши перший капітал за допомогою імпорту оргтехніки, в 1992 році Ігор Коломойський спільно з партнером Геннадієм Боголюбовим організовує один з успішних українських банків — Приватбанк⁴.

Уже після того, як феномен «комсомольської економіки» припинив своє існування, після розпаду СРСР важливим чинником у процесі становлення молодого бізнесу залишалися номенклатурні зв'язки. Одним з яскравих прикладів колишнього комсомольського працівника, що зробив стрімку бізнес-кар'єру в умовах незалежної України, є Сергій Тігіпко. Залишившись після путчу 1991 року без комсомольської посади («в 31 рік — голе поле», — так коментує цю ситуацію сам бізнесмен), Тігіпко погодився з пропозицією стати банкіром, а його першим банківським кріслом стає крісло заступника голови банку «Дніпро» з питань розвитку. В березні 1992 року Сергій Тігіпко вже обіймає посаду голови Приватбанку, секрет успіху якого багато в чому зобов'язаний колишнім комсомольським зв'язкам банкіра. Видання «Бізнес» стверджує, що саме цей банк «став першим здійснювати фінансові операції на території всього колишнього Союзу завдяки «сектору зв'язків ЦК ВЛКСМ з союзними республіками»⁵.

«Номенклатура міняла владу на власність», — так охарактеризувала один з основних моментів становлення бізнес-еліти Ольга Криштановська⁶.

Ще одним центром формування вітчизняного бізнес-класу стала група «червоних директорів» — керівників підприємств, яким вдалося зберегти свої позиції на очолюваних ними заводах ще з часів Радянського Союзу. Зіткнувшись з виробничими і бізнес-проблемами, що виникли після розпаду СРСР, стара гвардія була вимушена наново створювати систему збуту і поставок, відновлювати роботу заводів, вчитися отримувати прибуток в нових економічних умовах. Ті управлінці, які знайшли змогу адаптуватися в новій економічній системі, до часу масової приватизації в Україні зосередили в своїх руках достатньо ресурсів і важелів впливу, щоб стати власниками підприємств, які вони очолювали. Одним з представників групи «червоних директорів» слід назвати Володимира Бойка — голову правління металургійного комбінату ім. Ілліча, якому в умовах активних злиттів і поглинань в гірничо-металургійному комплексі (ГМК) і до цього часу вдається зберегти одноосібний контроль над комбінатом, що сьогодні не входить у структуру жодної з вітчизняних фінансово-промислових груп (ФПГ). Деяка інша ситуація склалася з головою правління і генеральним директором ВАТ «Запоріжсталь» Віталієм Сацьким, який керує заводом з часів Радянського Союзу, — колишній державний менеджер сьогодні працює в альянсі з представниками інших ФПГ, що є власниками підприємства.

Ще одне джерело вітчизняної бізнес-еліти — «нова буржуазія», група бізнесменів, яка пов'язана з недержавним сектором економіки, тіншовим бізнесом, процес первинного накопичення капіталу якої мав авантюрно-кримінальний характер. Деяка частина напівпідпільного бізнесу з часом не витримувала конкуренції в нових ринкових умовах і зникала з економічної арени, інша ж легалізовувалася, створюючи базу для ФПП. Втім, через радянське законодавство, а також недосконалість правового поля в перші роки незалежності більшість бізнес-діяльності мала напівлегальний характер, тому історія «першого заробленого мільйона» багатьох вітчизняних капіталістів на цей час маловідома. Так, коментуючи процес становлення свого бізнесу, власник Систем Кепітал Менеджмент (СКМ) Рінат Ахметов зазначив: «Свій бізнес-шлях я поділяю на три етапи: 1992–1995 роки — це неформальна економіка, 1995–2000 роки — становлення бізнесу, а етап з 2000 року по сьогоднішній день я б назвав — «прозорість». На питання про те, що він має на увазі під «неформальною економікою», Ахметов пояснив: «Є бізнес «білий», а є бізнес «чорний». Так от, ми були «сірими»»⁷.

Фактично трьома етапам бізнес-діяльності, про які говорив власник СКМ, відповідають такі визначення: первинне накопичення капіталу, легалізація бізнесу і легітимація бізнесу. Всі вітчизняні ФПП, за рідкісними винятками, пройшли ці стадії становлення, і активна робота великого капіталу з легітимації власної діяльності в очах громадськості значно розширила бізнес-групам поле для маневру в політичній сфері. І якщо раніше через негативне сприйняття суспільством феномена великого капіталу влада всіляко зберігала дистанцію у публічній взаємодії з великими бізнесменами, а «взаємовідносини капіталу і влади мала переважно неформальний персоніфікований характер»⁸, то згодом, завдяки програмам корпоративно-соціальної відповідальності (КСВ) ставлення суспільства до ФПП і їх власників істотно змінилося.

Бізнес-еліта як одна з наймогутніших груп інтересів істотно впливає на всі три структурні складові політичної системи України: інституційну, інформаційно-комунікативну і нормативно-регулятивну. Вплив великого капіталу на інституційну підсистему стає можливим завдяки інтеграції представників бізнесу до органів законодавчої та виконавчої влади, політичних партій і всіляких фондів. При цьому українські капіталісти, володіючи фінансовим ресурсом, не тільки впливають на напрям ухвалених державних рішень, але і стають ініціаторами, відправними точками

у створенні нових політичних інститутів — партій і фондів. Найбільша кількість представників бізнесу зосереджена у Верховній Раді України: якщо говорити про капіталістів вищого рангу, то йдеться лише про Ріната Ахметова, власника СКМ, разом з ним законодавче поле України у Верховній Раді нинішнього скликання формують такі бізнесмени, як Василь Хмельницький, Андрій Ключев, Василь Горбаль, Борис Колесников, Антон Пригодський, Костянтин Жеваго, Олександр Фельдман, Богдан Губський, Олександр Третяков, Давид Жванія та інші. Істотні важелі владного впливу зосереджені також в руках глави СНБОУ, яким до недавнього часу був представник ІСД Віталій Гайдук, і губернаторів областей — тут достатньо пригадати колишнього запорізького губернатора, теперішнього заступника голови Київської міської державної адміністрації Євгена Червоненка і харківського губернатора Арсена Авакова.

Завдяки присутності значної кількості бізнесменів (власників і топ-менеджерів підприємств) у найвищому законодавчому органі реальністю українського парламенту нарівні з фракціями і комітетатами Ради стають так звані лобістські групи — групи бізнесменів, причетних до тієї або іншої галузі (але, що цілком імовірно, до різних фракцій) і здатних об'єднувати свої дії для впливу на державні органи, законодавчу, виконавчу, судову владу, щоб здобути підтримку для окремих галузей і сфер економіки регіонів, підприємств і соціальних груп. Так, у вітчизняному парламенті нинішнього скликання активно представлене промислове, аграрне і банківське лобі, практично кожна галузь має своїх бізнес-представників у Верховній Раді, які мають вплив на владу зсередини. Згідно з інформацією відкритих джерел, аграрну бізнес-еліту в БЮТ представляє Євгеній Суслів (син голови корпорації «Сквира»), Анатолій Семинога (ТОВ «Агро-Рось», великий виробник зернових на українському ринку), Олександр Фельдман (почесний президент концерну «АВЕК і Ко», який володіє ТМ «Сирі Бурлука»), Андрій Веревський (голова наглядової ради ЗАТ «Соняшник»), Євгеній Сигал (засновник ЗАТ «Комплекс Агротарс», який випускає продукцію під маркою «Гаврилівські курчата»), Юрій Триндюк (президент ТОВ «Хлібні інвестиції», яке є одним з найбільших українських холдингів з виробництва хлібопродуктів). У фракції «регіоналів» до аграріїв належать Олександр Лещинський (група «Укрінтерпродукт» є найбільшим оператором на українському ринку продовольчих товарів, йому належать

хлібокомбінати, цукрові заводи), Павло Климець (власник торгової марки «Олімп»). В списку НУНС присутні зернотрейдери Михайло Полянчич і Олег Гуменюк (ТОВ «Заграва-Експо», ВАТ «Хліб»).

Промислове лобі масово представлено в Партії регіонів: Георгій Скудар (співвласник ВАТ «Новокраматорський машинобудівний завод» (НКМЗ)), В'ячеслав Богуслаєв (голова правління ВАТ «Мотор-Січ»), брати Ключєви («Укрпідшипник»), Микола Янковський (ВАТ «Стирол»), брати Ландики («Норд»), Антон Пригодський (корпорація «Міжрегіональний промисловий союз»), Борис Петров (голова правління ВАТ «Український графіт»), Андрій Орлов (директор ТОВ «Вуглепродукт»), Григорій Смітюх (генеральний директор заводу компанії «Антарес», який спеціалізується на виготовленні електронно-променевого устаткування), Василь Хмельницький (один із співвласників «Запоріжсталі»), Павло Корж (генеральний директор ВАТ «Павлоградвугілля»), Олександр Вілкул (почесний президент Північного і Центрального ГОК). В Блоці Юлії Тимошенко цю категорію бізнесменів представляють Володимир Скубенко (президент корпорації «Радон»), Костянтин Жеваго («АвтоКрАЗ», Полтавський ГОК).

Не менш широко представлене в парламенті і банківське лобі. У Партії регіонів цю категорію представляють Василь Горбаль («Укргазбанк»), Станіслав Скубашевський (страхова компанія «Класичне страхування») і Едуард Прутник (Український бізнесбанк). У фракції БЮТ власниками банків є Олександр Буряк (Брокбізнесбанк) і Костянтин Жеваго («Фінанси і кредит»).

Утім, бізнес багатьох вітчизняних буржуа, представлених у парламенті, настільки різноплановий, що їх можна віднести не до одного, а до декількох лобі, оскільки їхню власність становлять і банківські, і промислові активи, і аграрні потужності, і медіахолдинги. До цієї групи, перш за все, необхідно віднести Ріната Ахметова, братів Жеваго, Олександра Фельдмана, Василя Хмельницького, Василя Горбаля та інших.

Засобами впливу бізнес-еліти на політичні процеси є не тільки безпосередня участь у виконавчій або законодавчій владі, але і медійні активи, які є власністю буржуа.

Надбання великого вітчизняного капіталу на медійном ринку зосереджують в руках приватного бізнесу і важелі впливу на інформаційно-комунікативну підсистему політичної системи суспільства. Переконавшись у тому, що засоби масової інформації приносять не тільки економічний прибуток, але і політичні дивіденди,

стаючи товаром у взаємостосунках з владою, великий капітал створює власні медіа-імперії в інформаційному просторі України. Однією з функцій ЗМІ стала презентація інтересів ФПП на загальнонаціональному рівні — великий капітал зосередив у своїх руках інструмент управління власною репутацією, а також іміджем економічних і політичних соратників/опонентів.

Принцип корпоративної соціальної відповідальності (КСВ), який для бізнес-еліти став одним із засобів власної легітимізації в очах громадськості, також істотно впливає на електоральні настрої — один з найважливіших чинників політичного процесу.

Одним з найбільш яскравих наочних прикладів, коли соціальна відповідальність великого бізнесу трансформується в політичний капітал, є діяльність Маріупольського металургійного комбінату («ММК ім. Ілліча»), який очолює Володимир Бойко. Комбінат надає жителям міста не тільки робочі місця, але і реалізує безліч соціальних програм щодо підтримки пенсіонерів, ветеранів праці, підвищення кваліфікації та оздоровлення персоналу, фінансує програму з розвитку транспортної інфраструктури міста. Подібні дії забезпечують керівнику комбінату Володимир Бойку високий ступінь довіри як серед співробітників комбінату, так і з боку всього міського населення. Доказом тому можуть служити результати голосування двох територіально-виборчих округів, на які поділений Маріуполь. Так, на позачергових виборах у Верховну Раду в 2007 році (як відомо, на ці вибори Володимир Бойко йшов у списку СПУ) у 48 окрузі — Іллічівський район Маріуполя — лідером симпатій виборців стала СПУ з результатом 50,02% від загальної кількості тих, хто голосував. У 49 окрузі — Орджонікідзенський район Маріуполя — СПУ поступилася першістю Партії регіонів, посівши друге місце з результатом 37, 81%⁹. В інших регіонах країни середній показник партії становив шосте місце в рейтингу.

Ряд чинників, серед яких і вихід великого бізнесу з тіні, зміна іміджу класичних олігархів, до яких незмінно зараховували представників великого національного капіталу, які вплинули на імідж публічних бізнесменів і меценатів, стали стимулами для влади до пошуку місця великого бізнесу в системі суспільних відносин.

Так, ставши Президентом, Віктор Ющенко запроваджує практику проведення зустрічей з представниками великого бізнесу. Юлія Тимошенко, ставши Прем'єром удруге, також висловилася за безпосередню участь бізнесменів у розробці законопроектів, запропонувавши направляти у Верховну Раду законопроекти,

адаптовані між бізнес-інтересами та інтересами суспільства. Дещо пізніше — 23 квітня 2008 року — за ініціативи Кабміну створюється Національна стратегічна асамблея при уряді, яка покликана консолідувати діяльність суспільства, представників бізнесу, Кабміну та органів виконавчої влади для формування і реалізації довгострокової стратегії розвитку країни, підвищення конкурентоспроможності національної економіки на принципах соціального партнерства, відкритості і прозорості.

Як показує практика, найважливішою проблемою взаємовідносин українського бізнесу і вітчизняної влади в політичній сфері залишається баланс інтересів обох сторін. Новітня історія демонструє, що і бізнес здатний лобіювати рішення, котрі йдуть в розріз з державними (суспільними) інтересами («керована приватизація»), і влада здатна на радикальні кроки стосовно бізнесу (перегляд прав власності). Разом з тим, світова фінансова криза дає зрозуміти, що однобічні моделі взаємовідносин «влада для бізнесу» або «бізнес для влади» є неефективними, оскільки успішність обох суб'єктів залежить від злагоджених спільних дій, спільних компромісів і консенсусу, а боротьба інтересів здатна лише погіршувати ситуацію — знищити бізнес і позбавити державу фінансових надходжень. «Непримиренна конфронтація між великим бізнесом і владою за принципом «хто переможе» неминуче призводить до деформації усєї системи ринкового господарства, що завдає величезних збитків усьому суспільству»¹⁰.

На наш погляд, для оптимізації системи взаємин влади і бізнесу необхідні певні дії як з боку держави, так і з боку представників великого капіталу. Моделюючи ставлення держави до бізнесу, необхідно звернутися до зарубіжного досвіду. Так, наприклад, у ряді країн представники бізнесу беруть участь в парламентських слуханнях, роботі державних комітетів і комісій для обговорення важливих соціально-економічних питань. Авторитетні представники великого бізнесу входять до складу різних урядових комісій і делегацій, беруть участь у дорадчих і консультативних радах, що працюють під егідою президента або уряду. У Великобританії і Франції активну участь в обговоренні соціально-економічних проблем беруть професійні організації бізнесу в цих державах — Конфедерація британської промисловості (СВІ) і французька організація підприємців (MEDEF). Спробою сформувати аналогічні взаємовідносини влади і бізнесу, легалізувати бізнес-лобі в Україні стало створення Ради інвесторів при Кабінеті Міністрів,

рішення про формування якої було підписано 24 січня 2007 року Прем'єр-міністром Віктором Януковичем. Згідно з положенням про Раду інвесторів ця структура є постійно діючим консультативно-дорадчим органом при Кабінеті Міністрів України. Основними завданнями Ради є підготовка пропозицій щодо формування державної інвестиційної політики; проведення аналізу та підготовка прогнозової економічної оцінки впливу виконання рішень Кабінету Міністрів України на розвиток інвестиційної діяльності; виявлення перешкод у діяльності інвесторів, підготовка обґрунтованих пропозицій щодо їх подолання; участь у розробці та проведенні експертизи проектів окремих нормативно-правових актів, що стосуються інвестиційної діяльності або впливають на інвестиційний клімат і т.п. Разом з тим, Рада інвесторів не є незалежною організацією бізнесу — згідно з положенням, вона очолюється Прем'єр-міністром і вибраним співголовою з боку інвесторів. До складу Ради разом з інвесторами входять державні урядовці вищого рангу¹¹. До того ж, згідно з пунктом 5 рішення про створення Ради, співголови Ради затверджують персональний склад Ради та вносять у разі потреби до нього зміни¹² — це положення дозволить формувати структуру Ради «належним чином», надаючи місце в ній одним компаніям і закриваючи доступ іншим. Таким чином, ми можемо констатувати, що на сьогодні держава хоч і декларує намір рівноправної співпраці з бізнесом, але намагається грати в дуєті з представниками великого капіталу роль керуючого партнера.

Що стосується кроків бізнесу, які він повинен зробити назустріч владі і суспільству, то йдеться, перш за все, про принцип соціальної відповідальності, який має на увазі не тільки зобов'язання перед персоналом своїх компаній, регіональною общиною і філантропією, але і охорону навколишнього середовища та праці, прозорість власної діяльності, боротьбу з корупцією. Найбільш чітко, на наш погляд, визначення соціально відповідального бізнесу звучить в стратегічній записці Центру економічного розвитку «Великий капітал: інституційна роль, взаємовідносини з владою і суспільством», де соціально відповідальний бізнес трактується як добровільне ухвалення компаніями принципів і стандартів соціально відповідального (корисного для суспільства і навколишнього середовища) ведення бізнесу.

Крім того, на наш погляд, відносини влади і бізнесу в Україні вимагають чіткої правової регламентації. Це дозволить мінімізува-

ти вірогідність виникнення так званого конфлікту інтересів (впливу особистих або корпоративних інтересів на ухвалення рішень держслужбовцями), запобігти корупції. В США, наприклад, є чітка схема, за якою держслужбовець має діяти, коли виникає конфлікт інтересів: урядовець може заявити керівництву про існування потенційної особистої зацікавленості у вирішенні того або іншого питання і відмовитися від участі в розгляді справи; ще один варіант — передати акції свого підприємства в управління так званій «сліпій фундації», яка не знає, хто є власник; крім того, урядовець може піти шляхом декларування своїх активів і активів своїх найближчих родичів, за якими ведуть контроль відповідні служби, у тому числі правоохоронні. В США функціонує спеціальне відомство — Служба урядової етики (Office Government Ethics), завданням якого є забезпечення дотримання держслужбовцями встановлених етичних стандартів, а також формування упевненості суспільства в тому, що урядовці здійснюють свої повноваження на принципах чесності і неупередженості. Зведення норм етичної поведінки службовців органів виконавчої гілки влади США набуло чинності 3 лютого 1993 року¹³. Воно містить докладну інструкцію, як має поводитися урядовець, щоб виключити можливість впливу його особистих інтересів або інтересів бізнес-структур на обов'язки, які він виконує, та рішення, які він ухвалює.

Таким чином, на цей час ми повинні констатувати, що в Україні ще остаточно не сформувався інститут правових і морально-етичних норм, які б сприяли максимально прозорій участі бізнес-еліти в політичних процесах. Саме тому в бізнес-еліти, як в одного зі складових елементів політичного класу, в арсеналі засобів впливу на політичні процеси залишається не тільки її особиста участь у законодавчій і виконавчій владі, але й різноманітні тіньові засоби впливу. Отже, допоки присутність бізнесменів у виконавчій і законодавчій владі не матиме виразної правової регламентації, суспільна ефективність діяльності бізнес-еліти у владі викликати сумніви.

¹ Див.: Крыштановская О. Анатомия российской элиты. — М.: Захаров, 2005. — С. 292–293.

² Див.: Ионин Л.Г. Олигархи: в кавычках и без кавычек // «Олигархи»: экономическая хроника 1992–2000. — М., 2000. — С. 5–17.

³ Див.: Крыштановская О. Бизнес-элита и олигархи: итоги десятилетия // Мир России. — 2002. — №4. — С. 3–60.

⁴ Див.: Игорь Коломойский. Досье. Люди // Деловая столица <http://www.dsnews.ua/dossier/peoples/art35365.html>

⁵ Цит. за: Прагматичный романтик. Интервью с Сергеем Тигипко // Бизнес. — 2003. — 5 сепня. — С. 48–52.

⁶ Цит. за: Крыштановская О. Бизнес-элита и олигархи: итоги десятилетия. — С. 6.

⁷ Цит. за: Предприниматель Ахметов начал road show // Коммерсантъ. — 2006. — 31 березня.

⁸ Цит. за: Пасхавер О., Верховодова Л., Агеева К. Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством. — К.: Дух і літера, 2007. — С. 8.

⁹ Див.: Офіційний сайт ЦВК <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/wbr001>

¹⁰ Цит. за: Кисилев В. Взаимоотношения крупного капитала и государственной власти (зарубежный опыт) // Теория и практика управления. — М., 2004. — №1. — С. 23.

¹¹ Див.: Офіційний сайт міністерства економіки України

¹² Офіційний сайт державного агентства України з інвестицій та інновацій http://www.in.gov.ua/index.php?get=55&law_id=57http://www.in.gov.ua/index.php?get=55&law_id=57

¹³ Див.: Нормы этического поведения служащих органов исполнительной ветви власти. — www.4uth.gov.ua/usa/russian/government/standards.htm